

КЪМ ПРЕОСНОВАВАНЕТО НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ЛИТЕРАТУРА ВЪРХУ КОМПЕТЕНТНОСТНИЯ ПОДХОД

(Наблюдения върху съпоставки, осъществени от зрелостници,
на интерпретации на дадена тема в два художествени текста)

Проф. д.п.н. Адриана Дамянова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В изложението се изследват осъществени от зрелостници 181 съпоставки на интерпретациите на дадена тема в два художествени текста, от които единият – неизучаван, доколкото се приема, че именно чрез такива задачи може да се оцени степента на овладяност на конкретна компетентност. Диференцират се няколко типични дефицита на уменията, проявени в изпълненията на задачите, търсят се причините за тях и се предлагат някои възможности за оптимизиране на оценителския инструментариум – с надеждата да се подкрепят усилията към преориентиране на обучението по литература от заучаване и възпроизвеждане на знания към овладяване на литературни компетентности.

Ключови думи: компетентност; литература; четене; текст; интерпретация

Както е добре известно, влезлият в сила през 2016 г. Закон за предучилищното и училищното образование регламентира важни промени в образователната сфера, като една от най-значимите сред тях е преориентацията на образователните цели от усвояване на знания по отделни предмети към овладяване на ключови компетентности. Въпросната преориентация не negliжира знанието, доколкото „Компетентността най-често се свързва със способност, разбирана като може да се направи нещо, т.е. умее, основано на знание“ (Компетентности: 2). По-скоро става дума за преодоляване на предразсъдъка за самоценността на (теоретичното) знание и за настояване за неговата операционализация – за превръщането му в инструмент за действие. Това налага промяна и в оценяването – преминаване от оценяване на постигнатото, т.е. на степента на усвоеност на преподаденото в курса на

обучение, към оценяване на владееенето, т.е. на това, което ученикът може да направи с наученото.

Коментираната промяна се стреми да удържи и новият формат на задължителния Държавен зрелостен изпит (ДЗИ) по български език и литература от последните две години. В него задачите, изискващи репродуциране на заучени, невинаги осмислени знания, решително са доминирани от такива, с помощта на които се оценява именно степента на овладяност на конкретни компетентности, разписани в Учебно-изпитната програма за Държавния зрелостен изпит по български език и литература (УИП). В проведените до момента на създаването на този текст (април – август 2023 г.) сесии на ДЗИ по български език и литература се повтаря задача № 40, която изисква в текст от 5 – 6 изречения да се съпоставят интерпретациите в художествени творби на някоя от посочените теми в учебните програми за XI и XII клас, като едната от двете творби не е включена в учебното съдържание. Тъкмо изискването за тълкуване (мислено като основано на анализ разбиране) на неизучаван литературен текст – условие за изпълнението на задачата, я прави автентичен инструмент за оценяване на компетентността „Съпоставя интерпретации на някоя от посочените теми в художествени творби и конструира връзки между творбите“ (УИП: 2). През учебната 2022/2023 година повечето учители по български език и литература включват подобна задача в добилото популярност средство за подготовка за ДЗИ – т.нар. „пробни матури“. Настоящият текст изследва проявата на по-горе цитираната компетентност в общо 181 изпълнения на задачи, конструирани по модела на задача № 40, в рамките на проведените през 2023 г. „пробни матури“ в три училища – във Видин, Враца и София. Обект на изследването са 15 съпоставки между интерпретациите на темата за природата и човека в „Нирвана“ на П. К. Яворов и „Спи езерото“ на П. П. Славейков, на 33 съпоставки между интерпретациите на темата за вярата в откъси от „Спасова могила“ на Елин Пелин и „По жицата“ на Й. Йовков и на 133 съпоставки между интерпретациите на темата за природата в откъс от „При Рилския манастир“ на Ив. Вазов и „Изсичането на Лонгоза“ на А. Германов. Изложението се ангажира не със статистическа обработка на набрани от емпиричния материал данни, а с обобщаване на наблюденията и с изводи от тълкуването на учениковите текстове – не без известен риск поради това, че „...да се изтълкува текстът, означава да се изтълкува той като индивидуалност“ (Ricoeur 1988, p. 118), както и с умозаклучения относно причините за проявената от страна на зрелостниците литературна (не)компетентност.

Как се четат художествените текстове?

Най-краткият отговор на току-що зададения въпрос е – буквално. Щастливи изключения са случаите, в които изпълнението на задачата прави повече от това да възпроизвежда изрично казаното от литературните творби, на

което е отказана функцията да означава, да препраща към подсказан смисъл, но му е вменена ролята да представя нещата каквито са. Епитом на това четене е неговата агресивна версия, при която съдържанието на художественото произведение се „прихваща“ от всекидневните стереотипи на „здравия разум“. Ето един красноречив пример измежду съпоставките на интерпретациите на темата за вярата в „Спасова могила“ и „По жицата“ (тук и навсякъде по-нататък правописът и пунктуацията в текстовете на учениците са нормализирани):

„Хората имат нужда да вярват в нещо, за да не се чувстват безпомощни. В двата текста се споменава за нещо божествено или чудотворно, което ще ги накара да оздравеят. Но самата истина е, че те, за жалост, са обречени, няма кой да им помогне.“

Буквалното четене е пределно отдадено на онова, което Р. Барт нарича „референциална илюзия“, възникваща – казано в семиотични термини – „при прякото съединение на референта с означаващото; от знака се изключва означаемостта“ (Barthes 1994). Ако конвертираме постановката на Барт в термините на семантиката, ще кажем, че в парадигмата на буквалното четене речта (в границите на писането) не е насочена към някакъв смисъл (към исканото-да-се-каже), а непосредствено към нещо, за което (се предполага, че) се говори. Така, различието между думите/знаците и нещата бива изтрито: езикът се оказва слепнат с (потенциално съществуващ) вънзиков референт. Предлагаме два примера от съпоставките между интерпретациите на темата за природата в „При Рилския манастир“ и „Изсичането на Лонгоза“, илюстриращи коментираното „натурализиращо“ четене:

„Ив. Вазов и А. Германов са минали през различни природни картини... И двамата автори почитат природата и я смятат за висша ценност, макар и двамата да са видели различни места и обстоятелства.“

„А. Германов ни показва по-негативен поглед върху заобикалящата го природа. Авторът изпитва тъга по умрелите, изсечени гори...“.

„Натурализиращото“ четене – „оестествяващо“, както можем да се убедим от примерите, както художественоусловното изображение, така и не по-малко условната фигура на лирическият говорител, отъждествяван с автора – с помощта на стереотипите осъществява, образно казано, своеобразен „байпас“ на (множествения) смисъл на литературния текст, който смисъл, разбира се, не съвпада с инвестирания от автора, а се конструира от читателя, следващ „идващо[то] от текста предписание, нов начин на гледане към нещата, предписание да се мисли по определен начин“ (Ricoeur 1988, p. 126). Под условията на колапса на семантичната инвентивност на художествената творба, който едновременно го обезценява и обезсмисля, на четенето не остава друго освен да репродуцира буквалното съдържание на литературното произведение.

Как се мисли литературата? Реконструкции

Гореописаното четене – преизказване на непосредствено казаното от творбите, подсказва отсъствие на основополагащи методологически предпоставки, правещи възможно литературно компетентното четене – интерпретация. Онази сред тях, която дори предшества мисленето на литературата като специфично писмо, е (съ)знанието за структурата на дискурса в границите на писането (повече по въпроса вж. например Ricoeur 1988, Barthes 2003 и др.). За разлика от устния дискурс, реализиращ се в диалога между събеседници, разполагащи с общ околнен свят, в който онова от света, за което се говори (референтът на дискурса), може да бъде показано и дори посочено и поради това изглежда припокриващо се със смисъла на казаното, в писмената комуникация, в която „тук-и-сега“-то на автора не съвпада с „тук-и-сега“-то на читателя, се появява разлом между онова, което е написано („се казва“), и онова от вънзиковия свят, към което се отнася написаното (за което „се говори“). Именно хиатусът между тях, прекъснатостта на движението на смисъла към референта прави възможна и необходима интерпретацията на (смисъла на) писмото, или четенето – интерпретация, чиято цел е да подеме и осъществи референцията. Възможна, защото писмото е отворило пространство (за запълване с думи) – споменатия по-горе разлом. Необходима, защото искаме да разберем, а знанието за това какво би могъл да е имал предвид и/или да е искал да каже авторът, ни е отказано завинаги, а необратимата загуба на произхода на текста обуславя проспективността на четенето – интерпретация, движението му от казаното към подсказаното. И понеже написаното не се отнася (непосредствено) до нещо от света извън езика, смисълът му е функция от вътретекстови референции – от отношенията между пропозиции, между езикови и композиционни елементи, структуриращи текста.

Не по-малко незаобиколима методологическа предпоставка на адекватното четене – интерпретация, е (съ)знанието за това по какво литературният дискурс се отличава от кой да е друг. „Продуктивна и позитивна употреба на двойствеността“ (Ricoeur 1988, р. 94), литературният текст обезвластява логиката на идентичността с нейния закон за изключеното трето („или – или“), поради което специфицираните в него едновременно няколко неща – явни и неявни, казани и подсказани, са разнородни и често дори си противоречат, а между тях читателят не само не е задължен да избира, но по-скоро е призован да мисли заедно немислимото заедно. Държащото сметка за несводимата специфика на литературния дискурс четене не би пропуснало например въпроса как респектирацията със своите мащаби и величие пейзаж в „При Рилския манастир“ се уподобява на „майка нежна съща“, или въпроса как трепетът пред възвишената природа се събира с чувството за уют и покой в (затвореното пространство на) дома. Подминаващото двойствеността на литературния дискурс – литературно некомпетентно – четене неизбежно интериоризира нерелексирано противоречията в този дискурс, прави ги свои:

„...природата е представена като майка на човека, негов дом. Тя е величествена, всемогъща, човекът пред нея е нищожество...“

„...немошта на тази велика сила...“

Последната методологическа предпоставка, липсваща на наблюдаваното литературно некомпетентно четене, която ще отбележим, е (съ)знанието за това, че литературата – за каквото и да говори, каквито и теми да интерпретира – не прави друго освен отново и отново да поставя въпроса „Какво е това да си човек?“. Задачата за съпоставяне на интерпретациите на темата за природата се оказва, че подвежда човекът да не се забелязва, и особено – да не се забелязва природата-у/на-човека. Това особено ясно личи в опитите за тълкуване на „Изсичането на Лонгоза“, на които липсва и втората от описаните тук методологически предпоставки. Тези опити или се фокусират върху „жестокостта на хората“ към заобикалящата ги природа, пропускайки принудата, която според текста упражнява върху тях биологичната природа на човека (гладът), или се съсредоточават върху човека – „жертва“ на „опустошителната природа, довеждаща до смърт“ („природата е представена като мъчение или наказание на хората в нея“), пропускайки и отговорността на човека за извършваните от него действия, която стихотворението му вмениява, и отношението на лирическият говорител към проблема. Доколкото в „Изсичането на Лонгоза“ човекът е означен и чрез фигурата на „секачите“, и чрез фигурата на лирическият говорител, той не е нито само природа (подвластна на глада), нито само култура (рефлексия върху красотата на природата толкова, колкото и върху „мъката свята“, причинена от глада) – той е и двете. И тъкмо двойствеността на лирическият дискурс се противопоставя на генерализации от рода на „свирепата човешка природа“.

Какъв инструментариум (не) ползва съпоставителното четене?

Наблюдаваните и анализирани съпоставки на интерпретациите на дадена тема в два художествени текста търсят в произведенията преди всичко общото (нерядко определяно като „еднакво“). Едно от следствията на този подход е често срещаното повторение на условието на задачата, информационно редундантно и съвършено ирелевантно по отношение на изпълнението ѝ („Двете произведения са свързани от общата тема за природата.“). Друго следствие е изопачаването на смисъла (нерядко – и на съдържанието): „...въпреки че са несигурни, двамата герои [дядо Захари от „Спасова могила“ и Моканина от „По жицата“ – бел. наша] успяват да вдъхнат надежда...“. Току-що цитираното твърдение смело трие разликата между „горещата вяра“ на дядо Захари и съмненията, терзанията, несигурния път към вярата на Моканина. Ако пък съпоставката потърси разлика, тя често е мнима („В „Спасова могила“ вярата е представена като надежда за изцеление на малкия Монка... Разликата в интерпретацията на вярата в Йовковия разказ е в идеята за лек на младото болно момиче.“) или безотносителна към търсения смисъл.

„И в двете произведения темата е за сляпата надежда и невежата вяра. (...) Главната разлика между двете творби е, че дядо Захари знае, че Монката няма да оцелее, а в „По жицата“ родителите се привързват към каквато надежда им се появява. Тези две творби изразяват реалността, в която хората невини казват истината на тези, които обичат, особено старите към младите, това показва, че всеки човек независимо от възрастта се придържа към надеждата. Двете творби са огледало на реалността в трудни моменти.“

В коментиранияте съпоставки по правило липсват чувствителност за фини дистинкции, внимание към детайла, към нюанса („В „Изсичането на Лонгоза“ човекът е безмилостен враг на природата, готов да унищожи всичко в името на собствената изгода в борбата за оцеляване.“), по-общо – към различното/специфичното, което бива абстрахирано, може би защото в перспективата на референциалната илюзия („огледалото на реалността“) то изглежда несъществуващо. В режим на обезличаване например се оказват изцелението от болестта на тялото и изцелението на духа (спасението), за който именно е лек вярата, особено недвусмислено диференцирани в Елин-Пелиновия разказ („Гледаш, тялото желязно, а душата – гнила.“).

За езика и изказа на коментираните съпоставки може да се напише отделен труд. Тук ще се ограничим до отбелязване на демонстрираното отсъствие на ясен понятиен апарат и на методология на съпоставянето. Съпоставките на интерпретациите на темата за вярата в Елин-Пелиновия и Йовковия разказ например като да нямат идея какво се означава с думата вяра, което е още една пречка в литературните интерпретации на темата да бъде открито „предписанието да се мисли по нов начин“ („...вярата за излекуване е лъжовна“; „...вярата е в сюжета на текстовете. Хората от двете произведения са придали възшебни, лечебни качества на могилата и на бялата лястовица.“; „В „По жицата“ вярата символизира същото нещо – надежда за избавление, мечта за здраве.“). Що се отнася до методологията на съпоставянето, като минимум то се нуждае от опора в съизмерими единици, за да не се получават озадачаващи твърдения, като: „В „Спасова могила“ вярата е показана чрез дядо Захари, а в „По жицата“ майката е изгубила надежда.“, или: „Темата за природата в двете творби е противопоставена. (...) При Вазовата творба писателят пее песни и молитви за красотата на природата, той опява вечността ѝ. При Германовата творба също се пее молитва, но тя е за живот и плодородие“.

Какво може да се направи?

Следващите предложения за промени, на чийто хоризонт провиждаме един литературно по-компетентен читател от този, който ни се открива в наблюдаваните съпоставки, разчитат на подразбирането на необходимостта от компенсиране на очертаните по-горе дефицити. Отвъд тях си струва да се

помисли за усъвършенстване на оценителския инструментариум. Например задачите, изискващи съпоставка между интерпретациите на дадена тема в два художествени текста, могат да бъдат по-конкретни – изрично да изискват съпоставка на (неексплицитен/подсказан) смисъл и/или въпросната тема да бъде вписана в отношение с някакъв друг елемент, който да функционира като неин ограничител, както прави задачата за съпоставка на интерпретациите на темата за природата и човека в „Спи езерото“ и „Нирвана“. За нас няма нищо случайно в това, че именно сред изпълненията на тази задача се открояват едни от най-сполучливите съпоставки.

„Двете произведения са свързани от общата тема за природата. В тях природният пейзаж е отражение на духовния свят на човека и неговата необятност. Човешката душа е представена като недостижима, дълбока и непозната за външния, материален свят. Разликата се открива в интерпретацията за покоя. В „Спи езерото“ човешкият индивид е достигнал „мечтания сън“, докато в „Нирвана“ той все още се страхува от очаквания край.“

„Човекът се вълнува от природата и я използва като отражение на самия себе си. Още от дълбока древност хората черпят вдъхновение от нея. Така, в „Нирвана“ на П. Яворов заобикалящият ни свят е представен като нещо безкрайно, пред което човек се прекланя и изглежда незначителен на фона на всичко останало. В творбата на Пенчо Славейков сънят се явява като водеща идея. Хармонично е представен образът на природата, сякаш душата на самия автор е в асонанс със света.“

„И двете произведения започват с идеята за съня – водите спят, сякаш в тях липсва живот. Дълбините им са представени като тъмни и бездънни, все едно крият тайните на природата.“

Освен това самите неизучавани текстове могат да се подбират по критерии, един от които да бъде недекларативното/неексплицитното артикулиране на посланията им, друг – непровокирането на референциална илюзия чрез посочване в тях на конкретни вънтекстови топоси и/или събития. В съпоставките на интерпретациите на темата за природата в „При Рилския манастир“ и „Изсичането на Лонгоза“ може би несполуките отчасти се дължат на реалистичния им ефект – функция от топонимите в заглавията (а в А.-Германовото стихотворение – и от назованото конкретно събитие). От друга страна, показателно (и съвсем не парадоксално) е, че повече неразбиране е демонстрирано по отношение на „Изсичането на Лонгоза“, отколкото по отношение на съдържателно и смислово несравнимо по-енигматичното стихотворение на Яворов. Ето една съпоставка, на която не без основание е присъден максималният брой точки, илюстрираща обаче и неустойчивостта на изкушението от възсъздаване на „реалистичното“ съдържание:

„Двете произведения коментират темата за природата, но тя е представена по различен начин. В „При Рилския манастир“ човекът се възхищава на кра-

сотата на природата, сред която намира своя „дом“. Непрестанният горски шум за него е песен. Той се чувства като част от рилския „хор“. В сърцето на Рила лирическият говорител е далеч от тревогите на материалния свят. Появява се и мотивът за молитвата, който внушава идеята, че гората е свято място. Във втората творба красотата на природата е погубена от човека. Сред нея също отеква шум, но вместо звукът на буйната природа се чуват крясъците на секачите. Гората не е подслон за човека, а бива осквернена от него. За разлика от първия текст тук молитвата е представена чрез образа на неизсечените дървета, които напомнят за изчезналата красота на природата. Двете страни на природата, представени в текстовете, са много различни.“

Да се стремим да „улесняваме“ зрелостниците със задачи за четене – интерпретация, ограничено до въздесъщия „реализъм“, означава да подценяваме и занемаряваме потенциала им, докато светът, който те (ще) обитават, изисква пълното му осъществяване. Завършваме този текст с надеждата, че образованието няма да отстъпи от мисията си да подготвя младите хора да „сглобяват“ наново света и така да го правят разбираем, т.е. обитаем.

Благодарности. Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.

Acknowledgments. This study is financed by the European Union – NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.

ЛИТЕРАТУРА

БАРТ, Р., 1994. Эффект реальности. В: *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. Москва, с. 392 – 400. Достъпно на: <http://www.philology.ru/literature1/barthes-94f.htm> [посетено на 22 август 2023].

БАРТ, Р., 2002. *Смъртта на автора* (прев. от френски А. Стамболова). Достъпно на: <https://www.litclub.com/library/kritika/bart/dead.html> [посетено на 22 август 2023].

Компетентности и образование. София: МОН. Достъпно на: <file:///C:/Users/Loa/Downloads/I-book.pdf> [посетено на 22 август 2023].

РИКБОР, П., 1988. Теория на интерпретацията: нарастващият смисъл (прев от английски Ст. Попов). В: *Бюлетин на Съюза на българските писатели*. София: Център за литературна информация, № 5, с. 79 – 116, № 6, с. 92 – 131.

Учебно-изпитна програма за Държавен зрелостен изпит по български език и литература. София: МОН. Достъпно на: file:///C:/Users/Loa/Downloads/BEL_pril22_N5-2015.pdf [посетено на 22 август 2023].

REFERENCES

- BARTHES, R., 1994. Effect realnosti. V: *Izbrannie raboti: Semiotika. Poetika* [In russian]. Moskva, pp. 392 – 400. Dostapno na: <http://www.philology.ru/literature1/barthes-94f.htm> [poseteno na 22 avgust 2023].
- BARTHES, R., 2002. *Smartta na avtora* (prev. ot frenski A. Stambolova) [In bulgarian]. Dostapno na: <https://www.litclub.com/library/kritika/bart/dead.html> [poseteno na 22 avgust 2023].
- Kompetentnosti i obrazovanie*. Sofia: MON. Dostapno na: <file:///C:/Users/Loa/Downloads/I-book.pdf> [poseteno na 22 avgust 2023].
- RICOEUR, P., 1988. Teoria na interpretatziata (prev. ot angliiski St. Popov) [In bulgarian]. V: *Buletin na Sauza na balgarskite pisateli*. Sofia: Tzentar za literaturna informatzia, no. 5, pp. 79 – 116, no. 6, pp. 92 – 131.
- Uchebno-izpitna programa za Darjaven zrelosten izpit po balgarski ezik i literatura*. Sofia: MON. Dostapno na: file:///C:/Users/Loa/Downloads/BEL_pril22_N5-2015.pdf [poseteno na 22 avgust 2023].

TOWARD RE-FOUNDING THE LEARNING OF LITERATURE FN THE COMPETENCE APPROACH

Abstract. The paper examines 181 comparisons of the interpretations of a given themes in two literature texts, one of which is unstudied, carried out by high school students, insofar as it is assumed that it is through such tasks that the degree of mastery of a specific competence can be assessed. Several typical skill deficits manifested in task performance are differentiated, their causes are sought, and some opportunities for optimizing the assessment toolkit are suggested – with the hope of supporting efforts to reoriented literature education from learning and reproducing knowledge to mastery of literary competences.

Keywords: competence; literature; reading; text; interpretation

✉ **Prof. Adriana Damyanova, DSc.**

ORCID iD: 0000-0003-0570-4886

Research ID: HSH-9814-2023

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

1504 Sofia

15, Tsar Osvoboditel Blvd.

Faculty of Slavik Studies

Department of Teaching Methodology

E-mail: adamyanova@slav.uni-sofia.bg